

DOI 10.31651/2524-2660-2021-3-51-57

ORCID: 0000-0003-4660-5083

КУКСЕНКО Сергій Іванович

кандидат історичних наук, доцент кафедри обліку та фінансів,
Черкаський державний бізнес-коледж
e-mail: kuksenko.si@gmail.com,

УДК 37.013.42:316.42(477)(045)

СУСПІЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОЛЬ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ

Розглянуто становлення громадянської освіти, її правове забезпечення, сутність та ключові компетенції, намічено шляхи їх формування. Охарактеризовано основні моделі громадянської освіти в Україні.

Проаналізовано сучасні соціологічні дослідження правових і життєвих цінностей та уподобань громадян України. Визнано необхідним широке впровадження громадянської освіти, перетворення здобувачів освіти із об'єктів виховних впливів в суб'єкти навчальної взаємодії.

Запропоновано розглядати громадянську освіту не просто як окрему програму чи навчальний курс, а як своєрідний соціальний проект для всіх педагогів, навчальних закладів та системи освіти в цілому.

Визнано вирішальну роль освіти у зміні цінностей як окремих громадян, так і загальних суспільних цінностей.

Ключові слова: *освіта; громадянська освіта; громадянське виховання; громадянська компетентність; громадянські цінності; громадянська позиція; європейське освітнє середовище.*

Постановка проблеми. *Перед освітою завжди ставиться завдання не лише передачі знань, а й формування лояльного/відданого ставлення до цінностей суспільства. Освітні системи країн Європейського Союзу важливу увагу приділяють формуванню у молоді компетентностей демокра-*

тичної участі та громадянської активності, прагнення до власного успіху, ініціативності та особистої відповідальності. Суспільні цінності та орієнтири формуються протягом тривалого культурно-історичного розвитку під впливом різних факторів. Багаторічні дослідження виявили, що демократію не можна ввести в односторонньому порядку лише прийняттям Законів та рішень уряду без активної участі самих громадян. Демократичні Конституція та Закони залишаються недієвими та малоефективними в тих країнах, де несформовані відповідні суспільні цінності, громадяни яких не набули якостей високої відповідальності та участі у вирішенні спільних справ. Тому становлення загальної демократії та ефективних демократичних інститутів суспільства може бути ефективним лише за умови формування відповідних цінностей у громадян [1, с. 14–16].

Сьогодні стратегічною ціллю освіти нашої держави є не просто «знаюча людина», компетентний фахівець в тій чи іншій галузі, а й відповідальний та активний громадянин, який цінує і готовий відстоювати ідеали свободи, демократії та прав людини. Названі фактори, всебічна глобалізація та транснаціоналізація освіти, формування єдиного європейського освітнього простору створюють особливі виклики для України та спонукають до важливих змін в педагогічній теорії і практиці.

Проблематиці громадянської освіти (ГО), розробці методичних матеріалів та посібників для практичного її втілення присвячено роботи ряду авторів, серед них Р. Арцишевський, Т. Бакка, О. Батищева, П. Вербицька, І. Грязнов, О. Дьоміна, О. Кучер, Т. Ладиченко, В. Оржеховський, Т. Ремех, С. Рябов, О. Пометун, О. Сухомлинська. Проте, їх праці не вичерпують теми дослідження, яка в умовах постійних змін у суспільстві та освітній галузі залишається актуальною.

Метою статті є аналіз нормативної бази громадянської освіти, існуючих перешкод її ефективності, виокремлення педагогічних та суспільних умов посилення її успішності в умовах багатовекторних трансформацій різних сфер життя та гармонізації стосунків з європейським і світовим співтовариством.

Виклад основного матеріалу дослідження. Докорінна трансформація українського суспільства наприкінці ХХ ст. зумовила необхідність оновлення системи соціалізації громадян та потребу впровадження в освітній процес програм громадянської освіти. Більшість запропонованих у другій половині 1990-х рр. варіантів громадянознавчих програм і курсів було ініці-

йовано українськими громадськими організаціями у співпраці з науководослідними установами за підтримки міжнародних проектів та організацій з громадянської освіти. У цей період розроблено концептуальні підходи, методики та технології педагогічного впливу на процес соціалізації молоді, сформовано необхідну нормативну базу, проведено тренінги для викладачів, підготовлено програми та посібники.

Правове забезпечення громадянських демократичних цінностей освіти в Україні відображено в ряді нормативно-правових актів, прийнятих на державному рівні: Конституція України, Закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про вищу освіту», «Про громадянство України». Прийнято Державну національну програму «Освіта: Україна ХХІ століття», Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства на 2016–2020 рр., Національну стратегію розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр., Національну стратегію у сфері прав людини, Концепцію «Нова українська школа», Концепцію розвитку громадянської освіти в Україні, викладання курсу як окремої навчальної дисципліни включено в інваріантну частину навчальних планів загальноосвітніх закладів освіти.

Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 р. безпосередньо серед основних термінів ст.1 не містить тлумачення поняття «громадянська освіта». Проте у ст. 5 закріплює обов'язок держави створити умови для «здобуття громадянської освіти, спрямованої на формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина» [2, ст. 5]. Верховенство права, свобода та громадянська/ демократична політична культура визнані важливими принципами освіти в Україні. Освіта, відповідно до Закону, розглядається як цілісний процес навчання і виховання, завданням якого є «розвиток особистості шляхом формування та застосування її компетентностей». Ст.12 Закону визначає ключові компетентності, що відповідають меті та принципам освіти, і необхідні кожній сучасній людині для успішної життєдіяльності як такі, що «пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей». Крім того, у Законі близькими до цілей ГО виділені такі наскрізні додаткові компетентності: «критичне та системне мислення, здатність логічно обґрунтовувати позицію, ініціатив-

ність, вміння конструктивно керувати емоціями, оцінювати ризики, приймати рішення, розв'язувати проблеми, здатність співпрацювати з іншими людьми» [2, ст. 12].

Ці документи дають лише можливість впровадження програм і курсів ГО в освітній процес закладів освіти. Перешкодами ж для формування демократичних цінностей та активної громадянської позиції української молоді є існуючі суспільні цінності та орієнтири, які були сформовані в умовах тривалої відсутності власної держави та демократичних процедур вирішення будь-яких життєвих питань. Для аналізу наявних цінностей українського суспільства звернемося до соціологічних досліджень останніх років. Дослідження, проведене Інститутом Горшеніна у співпраці з Представництвом Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні та Білорусі «Українське суспільство та європейські цінності» (2017р.), свідчить, що у свідомості українців домінують цінності особистого благополуччя, такі як: здоров'я, успіх, достаток, щаслива сім'я, відсутність стресів, рідше – інтелектуальний і особистісний розвиток. На другому місці опинились пов'язані із ними цінності патерналістського спрямування: якісні та безкоштовні освіта і медицина, гідні пенсії, соціальні виплати, забезпеченість робочими місцями, співвимірні отримуваним доходам ціни, стабільність. І вже в останню чергу учасники дослідження згадують такі «європейські цінності»: верховенство права, демократія, свобода слова, чесність/ прозорість, прагнення надати рівні можливості усім громадянам тощо [3, с. 13].

Всеукраїнське опитування «Молодь України-2017», здійснене Центром «Нова Європа» та Фондом ім. Фрідріха Еберта спільно з соціологічною компанією GfK Ukraine «Українське покоління Z»: цінності та орієнтири», засвідчило, що «демократія» не увійшла до переліку топ-3 найважливіших суспільних цінностей української молоді, натомість, до трійки увійшли економічний добробут громадян (28%), працевлаштування (21%) та безпека (16%) [4, с. 22]. Наші громадяни вважають, що для підвищення соціального статусу найбільш потужними ресурсами є «вміння іноді йти в обхід закону», наявність «впливових друзів», «заможних батьків», «впливових родичів» (у 5–6 разів важливішими в умовах України, ніж на Заході), а вагомість інтелекту у нас є майже вдвічі нижчою, ніж у країнах Заходу [5, с. 14–15]. Опитування, проведене Державним інститутом сімейної та молодіжної політики спільно з громадською організацією «Інститут молоді»

(2021 р.), свідчить, що для респондентів найціннішими є «право на гідний рівень життя» (78,4%), «право на життя» (77,6%), «право на безпечне життя і довкілля» (73,7%), «свобода вибору» (73,4%), «свобода думки і слова» (73,0%) та «право на охорону здоров'я» (71%). Найменш важливими є: «свобода зібрань» (34,0%), «право на участь у культурному житті» (33,2%) та «право на підприємницьку діяльність» (32,8%) [6].

Загальнонаціональне дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова «30 років незалежності: які здобутки і проблеми зростання бачать українці й на що сподіваються у майбутньому» (2021 р.) *засвідчує високий рівень патерналізму та прагнення перекласти відповідальність за себе на державу*: лише 24% вважають, що більшість населення зможе прожити без опіки держави, а 65% – що це буде не під силу [7]. 54% респондентів переконані, що демократія є найбільш бажаною для України, а трохи більше 25% опитаних вважають, що потрібна «сильна рука». При цьому 72% впевнені, що сильний лідер має дотримуватись Закону та не може порушувати його [7]. Це свідчить про те, що учасники опитування мають вкрай невизначену думку у питанні демократії та автократії, одночасно підтримують протилежні за своєю суттю тези, що демонструє низький рівень розуміння їх сутності та підтверджує своєрідність українського суспільства, правосвідомість якого «містить у собі як демократичні цінності та настанови, так і певні позаправові норми, в тому числі тотальний правовий нігілізм» [8, с. 6].

Соціологічні дослідження свідчать також, що для більшості українців важливішими є цінності, пов'язані з забезпеченням потреб фізичного і психологічного комфорту та добробуту (виживання, здоров'я, любов). Згідно ієрархії піраміди потреб А. Маслоу вони відповідають потребам первинного (нижнього) рівня (фізіологічні та потреби безпеки). Патерналізм, низький рівень відповідальності за себе, концентрація на потребі «вижити» замість бажання «розвиватися» залишаються ще дуже поширеними. На жаль, прагнення до участі у спільних діях, партнерство, відповідальність (потреби належності і причетності), впевненість у собі, ініціативність, висока компетентність і конкурентоспроможність, повага до оточення (цінності вищих потреб визнання і самореалізації) ще недостатньо поширені. Крім того, учасники опитування, не дивлячись на декларування підтримки впровадження демократії та прихильності до європейського світогляду і цінностей як гідного ідеалу, у щоденній поведінці

схильні діяти всупереч заявам. Як підсумок, ми маємо дезорієнтацію суспільних цінностей та певний симулякр демократії.

Домінування цінностей патерналізму, безвідповідальності та безініціативності можна подолати, реалізуючи соціальні проекти, формуючи в молоді практичні навички захисту своїх інтересів та допомагаючи їм досягати в цьому успіху. Проте, здійснити це буде нелегко, оскільки ще мало педагогів самі володіють навичками захисту своїх прав і мало хто з них займає активну громадянську позицію. Тому, дуже важливим є, щоб у самих педагогів було позитивне ставлення до демократичних цінностей, активна життєва позиція. Адже лише той педагог, який сам є ініціативним та відповідальним громадянином, може сформувати у студентів відповідні громадянські компетентності та цінності демократії. Тому зростає запит на педагогів, які у роботі з молоддю мотивовані на «формування критичного мислення, підвищення пізнавальної активності, самостійності та стійкості у досягненні професійних та особистих цілей» [9, с. 62].

Маємо усвідомлювати, що реальні результати формування у молоді громадянськості, демократичних цінностей і відповідних компетентностей будуть залежати не лише від впровадження відповідних навчальних програм і курсів, а й від спільного впливу кожного педагога, викладацького складу в цілому, сім'ї та органів і посадових осіб державної влади, місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства, ціннісних орієнтирів суспільства. При цьому ціннісно-формулюючий вплив освіти здійснюється як на окрему особистість, так і на суспільні цінності та орієнтири. З точки зору суспільства, потрібно сформувати спільність демократичних і відповідальних громадян, а з позицій окремої особистості – оволодіти цінностями демократії, громадянського суспільства та досвідом громадянської поведінки: мати активну життєву позицію, власну гідність, потребу дотримання і захисту прав людини, вміння конструктивно керувати емоціями, розв'язувати проблеми, робити усвідомлений вибір і нести відповідальність за свої дії, відстоювати власні права, не порушуючи прав інших, мати навички адаптації до змін і пошуку «згоди між різними культурами та прийняття їх глибоко вкорінених цивілізаційних відмінностей» [10, с. 50].

У сучасній педагогіці існують різні підходи до змісту і принципів ГО. Можна виділити три основні моделі ГО:

1. Етатистська, або державницька (формування відданих державі громадян, лояльних до діючої влади);
2. національно-орієнтована (пробудження національної свідомості, гордості за приналежність до певної нації, утвердження національного громадянства, навіть культивування провінціалізму та хуторянства та/ або, як крайній прояв, – зневажливого ставлення до представників інших націй);
3. ліберально-демократична (пріоритет природних прав та свобод людини, політичного громадянства, мультикультурності та навчання життю в полікультурному середовищі, формування особистої відповідальності за суспільні справи).

Розроблена в Україні нормативно-правова база, навчальні програми та навчально-методичні матеріали для закладів освіти віддають перевагу ліберально-демократичній моделі ГО з окремими фрагментами національно-орієнтованого виховання. Рекомендується ГО не обмежувати окремим аудиторним курсом, а організувати її на всіх рівнях навчально-виховного процесу. Патріотичне виховання в громадянському аспекті полягає не у формуванні відданості своїй державі та її лідерам, а цінностей демократичної Конституції та Права, визнанні рівності всіх перед Законом, спроможності відстоювати свої права в разі порушень та зловживань влади. Тому «важливою є проблема готовності українського вчителя до педагогічної діяльності в межах загальноєвропейського простору, що значною мірою залежить від здатності вчителя стати над національним контекстом, розвинути в собі європейську свідомість та індивідуальне відчуття моральної відповідальності в плюралістичному суспільстві» [10, с. 52].

Притаманний індустріальній епосі енциклопедичний підхід (надати знання) і традиційні методи (інформаційно-рецептивні та репродуктивні) навчання, спрямовані на передачу і запам'ятовування інформації сьогодні є малоефективними, адже інформація постійно оновлюється, а отримані знання старіють швидше, ніж відбувається природна зміна людських поколінь. Крім того, пасивний характер роботи здобувачів освіти за традиційної системи навчання стримує формування у них активної життєвої позиції і створює благодатний ґрунт для утвердження у молоді тоталітарного типу свідомості. Завдання ж ГО полягає не в тому, щоб дати лише знання про демократію і громадянство, а в формуванні цінностей і компетент-

ностей критичного мислення, ініціативи та творчості, розвитку навичок міркувати, ставити запитання, шукати власні відповіді, критично і всебічно аналізувати проблему, самостійно робити висновки, самореалізовуватися. Тому педагоги мають змістити акценти у своїй діяльності з інформаційної до організаційно-управлінської, перетворитися з ретрансляторів знань в організаторів освітньо-пізнавальної діяльності, здійснювати спонукальну та фасилітаторську функцію. Здобувач освіти в результаті застосування відповідних методів і прийомів перетворюється з об'єкта освітніх впливів на суб'єкт освітньої взаємодії, посилюється розвивальна функція навчання.

Викладання курсу ГО як окремого предмета не дасть бажаного результату, якщо не буде підтримуватися всім освітнім процесом, демократичним середовищем у самому закладі освіти, соціальним партнерством з батьками та місцевою громадою. Молоді люди пізнають цінності та компетентності демократії не тільки на відповідних заняттях, але і на власному практичному досвіді, який не обмежується освоєнням даного курсу, а набувається при вивченні всіх навчальних дисциплін, в загальній атмосфері відносин в межах закладу освіти, способом вирішення важливих питань сім'єю, місцевою громадою, органами влади. Суттєвою перешкодою на шляху до ефективності ГО може бути розрив між «правильними знаннями» і повсякденною соціальною практикою – адже складно «вчити демократії» за умов її відсутності в реальному житті. Тому виникають питання щодо впливу на молодь фактів порушень правових норм, недостатньої демократичності керівництва навчальних закладів і місцевих громад.

Позитивні зміни, пов'язані з впровадженням ГО в загальноосвітній школі, можуть в деякій мірі також нівелюватися вилученням та/ або скороченням курсів суспільних дисциплін (політологія, соціологія, основи філософії) у закладах вищої освіти (ЗВО). Оскільки в значній мірі саме в ЗВО кристалізується формування громадянських рис особистості молоді (що пов'язано із віковими особливостями), то таке обмеження суспільно-громадянських дисциплін може знизити ефективність обов'язкового впровадження уроків ГО в початковій і середній школі. Тому, для закріплення формування громадянських компетентностей здобувачів освіти ЗВО необхідно при вивченні усіх навчальних дисциплін використовувати активні форми

навчання, залучати молодь до практичної участі в житті ЗВО, роботи органів студентського самоврядування, різноманітних проектів громадянської активності, волонтерського руху. Це сприятиме формуванню необхідної сутності громадянства – практичної діяльності, як от вміння висловлювати і аргументувати свої позиції, дискутувати, взаємодіяти з іншими членами суспільства, поважати і відстоювати власні права і права інших людей, проявляти ініціативність і творчість. Саме тому саму ГО (в широкому розумінні, а не як окрему програму чи навчальний курс) варто розглядати як своєрідний соціальний проект для всіх викладачів, навчального закладу та й системи освіти в цілому. Надзвичайно важливо, щоб самі педагоги, їх керівники були носіями демократичних цінностей, а їхня поведінка відповідала б теорії, якої навчають молодь. Демократичний устрій закладів освіти має стати моделлю відкритого громадянського суспільства і в поєднанні з позанавчальною та позааудиторною діяльністю є необхідною умовою формування громадянської компетентності, набуття молоддю досвіду демократичної поведінки та активної громадянської участі.

Впровадження програм ГО від дошкільних закладів через всю систему загальноосвітньої, професійної та вищої шкільної освіти до навчання дорослих впродовж усього життя, неінституціональної (неформальної) освіти, зорієнтованої на її організацію поза освітніми інститутами, використання ресурсів та засобів інформаційних технологій (формування моделі відкритого навчального середовища), різних форм дистанційного навчання (Prometheus і т. п.), потенціалу соціальних мереж (Facebook і т. п.), месенджерів (Telegram-канали і т. п.) підтверджені успішною практикою, можуть і мають стати важливими інструментами змін суспільної психології, зміцнення демократії, подолання розриву між цінностями, властивими сьгоднішньому українському суспільству, та цінностями європейської демократії. Освіта сприятиме зміцненню гармонічності відносин особа – суспільство – держава: громадяни зможуть набути компетентностей, норм і цінностей демократії, навчатися збалансовувати свої права та свободи з обов'язками та відповідальністю, держава матиме активних, відповідальних і добросовісних громадян, а суспільство – ефективну державу, здатну виконувати необхідні обов'язки перед суспільством і громадянином.

Висновки і перспективи досліджень.

Проаналізувавши основні моделі ГО та зміст нормативних документів, можна зробити висновок про переважання в Україні ліберально-демократичної моделі з фрагментами національно-орієнтованого виховання. Вважаємо, що ГО є синкретичним процесом, у якому вагому роль відіграють заклади освіти та педагоги, які, без перебільшення, визначають майбутнє кожної країни. Саме на них покладається обов'язок прищепити молоді цінності, пов'язані з ідеями демократії та прав людини, сформувати ключові компетентності, необхідні для повноцінної участі у демократичних процесах, навички критичного мислення, ініціативності, відповідальності. Тому ГО пропонуємо розглядати як своєрідний соціальний проект для всіх викладачів навчального закладу та і системи освіти в цілому. Подальше вивчення та глибокий аналіз ГО у демократичних країнах, досвіду впровадження в наших умовах сприятиме успішній її реалізації в Україні.

Список бібліографічних посилань

1. Вельцель К. Распутывание связей между культурой и институтами на примере эмансипации человечества. *Журнал социологии и социальной антропологии* [Санкт-Петербург], 2012. №4. С. 12–43.
2. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
3. Українське суспільство та європейські цінності. *Звіт за результатами соціологічного дослідження Інституту Горшеніна у співпраці з Представництвом Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні та Білорусі*. Київ. 2017. 44 с. URL: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/13570.pdf>.
4. Українське «покоління Z»: цінності та орієнтири. *Всеукраїнське опитування «Молодь України-2017», здійснене Центром «Нова Європа» та Фондом ім. Фрідріха Еберта спільно з соціологічною компанією GfK Ukraine*. Київ. 2017. 138 с. URL: http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Ukr_Generation_ukr_inet-2.pdf.
5. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь [ред. кол.: С.І. Пирожков, О.М. Майборода, Ю.Ж. Шайгородський та ін.]. Київ: НАН України, 2016. 284 с.
6. Аналітичний звіт за результатами опитування щодо забезпечення прав і свобод громадян України, проведеного Державним інститутом сімейної та молодіжної політики спільно з ГО «Інститут молоді» з 18 лютого по 8 березня 2020 р. URL: <https://dismp.gov.ua/opytuvannia-shchodo-zabezpechennia-prav-i-svobod-hromadian-ukrainy/>.
7. 30 років незалежності: які здобутки і проблеми зростання бачать українці й на що сподіваються у майбутньому. *Загальнонаціональне дослідження, проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Льва Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова з 29 липня по 4 серпня 2021 р.* URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/30-rokiv-nezalezhnosti-i-aki-zdobutky-i-problemy-zrostannia-bachat-ukraintsi-i-na-shcho-spodivaiutsia-u-maibutnomu>.
8. Куksenко С. І. Правосвідомість і життєві цінності українського суспільства та європейських демократій. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*, 2020. № 1. С. 3–7.
9. Лодатко Е.А., Мельник А.Б. Достижение профессиональной идентичности будущим учителем начальной школы как социально-педагогическая проблема. *Вісник Черкаського університету. Серія Педагогічні науки*, 2017. № 8. С. 61–68.
10. Десятков Т.М. Стратегічні напрями реформування педагогічної освіти і моделей модернізації управління освітою в зарубіжних країнах. *Вісник Черкаського університету. Серія Педагогічні науки*, 2016. № 12. С. 49–56.

References

1. Veltsel, K. (2012). Untangling the Links Between Culture and Institutions on the Example of the Emancipation of Humanity. *Journal of Sociology and Social Anthropology* [St. Petersburg], 4: 12–43 [in Rus.]
2. On Education (2017). The Law of Ukraine No. 2145-VIII dated 05 September 2017. Retrieved from <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> [in Ukr.]
3. Ukrainian Society and European Values (2017). *Report on the results of a sociological survey of the Gorshenin Institute in cooperation with the Representation of the Friedrich Ebert Foundation in Ukraine and Belarus*. Kyiv. 44 p. Retrieved from <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/13570.pdf> [in Ukr.]
4. Ukrainian "Generation Z": Values and Guidelines (2017). *All-Ukrainian survey "Youth of Ukraine-2017", conducted by "New Europe" Center and Friedrich Ebert Foundation together with the sociological company GfK Ukraine*. Kyiv. 138 p. Retrieved from http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Ukr_Generation_ukr_inet-2.pdf [in Ukr.]
5. Civilizational Choice of Ukraine (2016): The Paradigm of Understanding and Strategy of Action: a National Report [In S.I. Pirozhkov, O.M. Mayboroda, Yu. Zh. Shaygorodsky and others (Eds.)]. Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine, 284 p. [in Ukr.]
6. Analytical report on the results of the survey on ensuring the rights and freedoms of citizens of Ukraine, conducted by the State Institute of Family and Youth Policy together with the NGO "Youth Institute" from 18 February till 8 March 2020. Retrieved from <https://dismp.gov.ua/opytuvannia-shchodo-zabezpechennia-prav-i-svobod-hromadian-ukrainy/> [in Ukr.]
7. 30 Years of Independence: What Achievements and Problems of Growth the Ukrainians See and What They Hope for in the Future (2021). *The nationwide survey was conducted by the "Ilo Kucheriv Democratic Initiatives" Foundation together with the Razumkov Center sociological service from July 29 till 4 August 2021*. Retrieved from <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/30-rokiv-nezalezhnosti-i-aki-zdobutky-i-problemy-zrostannia-bachat-ukraintsi-i-na-shcho-spodivaiutsia-u-maibutnomu> [in Ukr.]
8. Kuksenko, S. (2020) Legal Awareness and Life Values of the Ukrainian Society and European Democracies. *Bulletin of the Chernivtsi Faculty of the National University "Odesa Law Academy"*, 1: 3–7 [in Ukr.]
9. Lodatko, E., Melnyk, A. (2017). Achieving Professional Identity by a Future Primary School Teacher as a Socio-Pedagogical Problem. *Bulletin of Cherkasy University. Pedagogical Sciences Series*, 8: 61–68 [in Rus.]
10. Desyatov, T.M. (2016). Strategic Directions of Reforming Pedagogical Education and Models of Modernization of Education Management in Foreign Countries. *Bulletin of Cherkasy University. Pedagogical Sciences Series*, 12: 49–56 [in Ukr.]

KUKSENKO Serhii

PhD in History, Associate Professor of Accounting and Finance Department,
Cherkasy State Business College

**SOCIAL AND PEDAGOGICAL ROLE OF CIVIC EDUCATION IN THE CONDITIONS OF FORMATION
OF THE EUROPEAN EDUCATIONAL SPACE**

Summary. *Introduction.* The formation of a democratic society, the rule of law and the idea of the inadmissibility of its violation, the presence of active, responsible and tolerant citizens are important conditions for positive changes in our country. The formation of civic values and competencies of the individual is a topical issue of modern pedagogy, having extreme importance in the context of transformational changes that our society is undergoing.

Purpose. To analyse the normative base of civic education, existing obstacles to its effectiveness in Ukrainian realities, to formulate pedagogical and social conditions for strengthening the success of civic education in the context of multi-vector transformations of various spheres of life and harmonization of relations with the European and world community.

The Main Results of the Study. The author considers the formation of civic education, its legal support, essence, and key competencies and outlines the ways of their formation. The author characterises the main models of civic education in Ukraine and recognises the predominance of the liberal-democratic model with the inclusion of fragments of national-oriented education. The author analyses modern sociological researches of legal and life values and preferences of citizens of Ukraine: it is revealed that paternalism and values of primary (lower) level (such as the need of "survival") dominate over high-level values of development (recognition and self-realization). The author further recognises that it is necessary to widely implement civic education programs from

preschool institutions through the entire system of secondary, vocational, and higher schools to lifelong learning of adults and non-institutional (non-formal) education. It is important to develop teachers' positive attitude to democratic values, to transform students from the objects of educational influences into the subjects of educational interaction.

Originality and Scientific Novelty of Research Results. The author proposes to consider civic education not just as a separate program or training course, but as a social project for all teachers, educational institutions, and the entire education system.

Conclusions and Specific Suggestions of the Autho. Civic education is a syncretic process in which educational institutions and educators play an important role, and, without exaggeration, determine the future of each country. They have a duty to instill in young people the values associated with the ideas of democracy and human rights, to form the key competencies necessary for full participation in democratic processes, skills of critical thinking, initiative, and responsibility. Therefore, education plays a crucial role in changing the values of both individual citizens and the consolidated values of society.

Keywords: education; civic education; civic education; civic competence; civic values; civic stance; European educational environment.

Одержано редакцією 01.08.2021
Прийнято до публікації 16.08.2021